

орнаментом, с гусем, с хносской плетенкой, со сложным геометрическим орнаментом. В статье также рассматривается развитие орнаментики чаш, продолжительность бытования стилей и схем.

Н. О. ЛЕЙПУНСКА

Лутерії з Ольвії

Серед різноманітної грецької кераміки особливе місце займає так звана «товстостінна» кераміка¹, одним з видів якої є лутерії, дуже поширені в побуті античного населення*. Звичайно це посудини у вигляді широких відкритих мисок або чаш, із зливом або без нього, використовувані найчастіше для обмивань чи аналогічних господарських цілей. Основним матеріалом для виробництва звичайних лутеріїв була глина, технологія виготовлення якої близька до обробки сировини для амфор. Парадні зразки виконувались у мармурі, витончено орнаментувалися, встановлювались на спеціальних підставках у вигляді невеликих, часто канельованих колон.

Лутерії різних типів, відомі в античних центрах Північного Причорномор'я принаймні з VI ст. до н. е., існують протягом усієї грецької епохи і стають відносно рідкісними в римський час**.

Спеціальному дослідженню лутеріїв присвячено лише окремі частини праць Т. М. Кніпович, І. Б. Зеест та І. Д. Марченко². Т. М. Кніпович, поряд з вивченням різноманітної місцевої кераміки, в певній мірі систематизувала і лутерії з Ольвії. У праці І. Б. Зеест та І. Д. Марченко останнім приділено особливу увагу. Автори простежили хронологічні відмінності деяких типів лутеріїв, виділили окремі центри їх виробництва та ін. Практично, переліченими працями і обмежується дослідження цієї цікавої групи грецької побутової кераміки, тому що здебільшого лутерії згадуються тільки побічно при розгляді іншого матеріалу.

Відомо кілька центрів або районів виробництва лутеріїв, звідки їх постачали у Північне Причорномор'я: в VI—V ст. до н. е. такими осередками були невизначені поки що точніше малоазійські центри і Корінф, у IV—III ст. до н. е.— Сінопа, Гераклея та деякі інші міста Північного Причорномор'я, зокрема Пантікапей³. Проте й нині ряд посудин не можна пов'язати з певними центрами виробництва, немає виразної картини змін форми лутеріїв протягом часу.

Нижче пропонується систематизація лутеріїв на базі матеріалів з Ольвії*.

¹ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Некоторые типы толстостенной керамики из Пантिकाпея.— МИА, вып. 103. М., 1962, с. 149—166. До товстостінної кераміки звичайно відносять жаровні, переносні печі, грубі світильники, лутерії, миски типу лутеріїв тощо.

* λουτήριον — посудина для обмивань, ванна. В іноземній літературі, зокрема англійській, вживається термін «mortar» (ступка), що не відповідає функціональному призначенню цих посудин і тільки з чималою натяжкою може застосовуватися до лутеріїв з каменю.

** Один червоноглиняний лутерій з колекції Інституту археології АН УРСР належить до римського часу — на його вінцях є латинський напис. Аналогічної форми цільний лутерій знайдено в с. Козирка, де всі матеріали належать до перших століть нашої ери (зберігається в Музеї заповідника «Ольвія», с. Парутине).

² Кніпович Т. Н. Опыт характеристики городища у станции Елизаветовской по находкам экспедиции Гос. Академии истории материальной культуры в 1928 г.— ИГАИМК, вып. 104. М.—Л., 1934, с. 111—202; Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И.—Ольвия, т. 1. К., 1940, с. 129—168; Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 149—166.

³ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 160—161.

* В основу систематизації покладено матеріали з розкопок Інституту археології АН УРСР (близько 250 екз. цілих посудин і фрагментів), які знаходяться в фондах Інституту. Наведені в тексті шифри є інвентарними номерами по польовим описам Ольвійської експедиції.

Для зручності опису і фіксації основних ознак уся посудина умовно ділиться на три зони — верхню (вінця, злив та їх декор), середню (тулуб), нижню (дно) (рис. 1, 1). Для кожної з них враховуються такі ознаки: визначається характер перерізу, плану і твірної вінець, зливу (ложе й боковини) і дна; особливості матеріалу, додаткові деталі (декор, графіто, діпінто). Вимірюються вся посудина і окремі її частини (найбільший і найменший діаметр, висота, ширина й висота вінець, кут їх вигину, ширина, довжина, товщина зливу, кут нахилу стінок, розміри піддона) *.

Насамперед слід вказати, що окремі частини лутеріїв мають нерівноцінне значення. Найвиразніша деталь, яка найчастіше трапляється при розкопках — вінця і прилегла до них частина посудини. Форма тулуба і дна відносно мало змінюються і взагалі недосить виразні. Не завжди простежується чітка закономірність відповідності певних форм дна і вінця. Намічається загальна тенденція такої залежності — піддон найчастіше поєднується з відігнутими вінцями, плоске дно — з суцільними, хоч можливі й досить значні відхилення.

Найважливіша ознака лутеріїв — характер оформлення верхньої частини. Різноманітні форми вінця можна розподілити на два основних варіанти: вертикальні або суцільні, що є фактично продовженням стінки посудини, і відігнуті.

Відповідно до цих основних форм слід провадити і систематизацію лутеріїв, які поділяються на посудини з суцільними (I група) і відігнутими вінцями (II група). Вироби обох груп виготовлялися в різних центрах і в різний час, в їхніх формах простежуються певні хронологічні відмінності. Дальша типологія будується на основі поєднання форми вінця і дна. До поняття типу вводяться й інші ознаки (орнаментация, певні деталі).

I група. Лутерії з суцільними вінцями (рис. 1).

Серед них є посудини різних центрів виробництва і різного часу. Необхідно підкреслити, що в чистому вигляді ця форма характерніша для ранніх періодів. Рациональність і сталість сприяли її збереженню з невеликими змінами до II ст. до н. е. Лутерії представлені головним чином фрагментами вінця і зливів, проте є і ряд цілих зразків. Дно плоске або у вигляді масивних піддонів. Резервуари низької, присадкуватої, нерозчленованої форми. Ручки звичайно являють собою орнаментовані виступи. Зливи відносно рідкі. Частина посудин орнаментована рельєфними прикрасами, які повторюють мотиви архітектурного декору. Різні варіанти суцільних вінця відповідають хронологічним змінам: так, трикутні і прямокутні в розрізі масивні великі форми (варіанти а і б, рис. 1, 14—21) зв'язані головним чином з посудинами VI—V ст. до н. е., інші форми прямокутних вінця з округлою верхньою частиною належать до пізнішого часу (IV—III ст., а можливо, й II ст. до н. е.).

Варіант а (рис. 1, 18—20). Трикутні в розрізі вінця переважно дуже масивні, на зовнішній поверхні вони іноді виділені одним або кількома жолобками. Твірна їх у цілому має округлий характер, але точка перегину в місці переходу від внутрішньої частини лутерія до зовнішньої виділена чітко. Такі вінця звичайно належать низьким широким посудинам на високих масивних піддонах.

Модифікацією цієї форми слід вважати вінця з орнаментованою зовнішньою поверхнею, пов'язані з плоскодонними лутеріями. Останні знайдено в Ольвії серед матеріалів не пізніше початку IV ст. до н. е.**

* Необхідно відзначити, що в запропонованій класифікації метричні ознаки не використовувались.

** Посудини 069-1055 трапились разом з дельфінчиками; 051-936 — у ямі № 10 з матеріалом не пізніше початку IV ст. до н. е., зокрема з дельфінчиками, світиль-

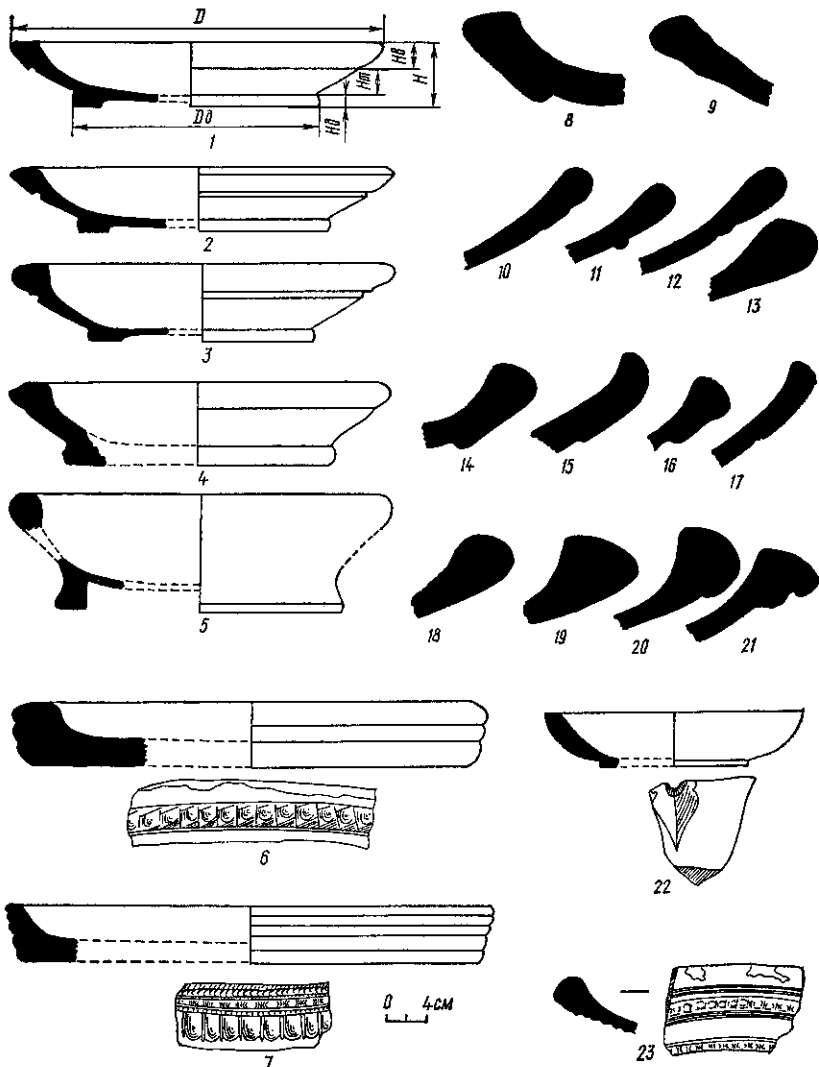

Рис. 1. Лутерії з суцільними вінцями (1—23).

Ці посудини характерні головним чином для VI—V ст. до н. е., проте, можливо, таке оформлення вінцевої частини лутеріїв застосовувалось і в IV ст. до н. е.

Варіант б (рис. 1, 8, 14—17). Вінця у розрізі мають форму витягнутого по вертикалі прямокутника з округлою або підтрикутною верхньою частиною. На зовнішній поверхні посудини часто міститься невеликий «карниз», що є нижньою межею вінця і визначає їх розміри (звичайно близько 5 см). Верхня частина ледь нахилена всередину резервуара. Глина лутеріїв з такими вінцями має різний колір (жовтуватий, цеглистий, червоний) і склад (домішки слюди, вапняку, піроксену (?) то-

никами відкритого типу; 068-2910, 065-1445 — у землянках № 1 і 8 на території некрополя разом з червонофігурним скіфосом, лекіфом, дельфінчиками (дослідник некрополя Ю. І. Козуб датує землянки V ст. до н. е.); 063-1004 — з речами не пізніше IV ст. до н. е.: чорнофігурною керамікою, сітчастими лекіфами тощо; 068-106, 071-1062, 071-1861 — серед амфор з червоними смугами та ін.

що); на поверхні є часто жовтувата обмазка. Майже всі форми цих вінець знаходять аналогії серед виробів VI—V ст. до н. е.⁴

В Ольвії та на її периферії вони виявлені разом з матеріалами VI—V ст. до н. е. (не пізніше IV ст. до н. е.) *. Проте слід відзначити відносну рідкість цих знахідок, представлених одиничними екземплярами.

Варіант в (рис. 1, 10—12). Розріз вінець близький до попереднього, але на зовнішньому боці посудини замість «карниза» валик, жолобок, тощо, або межа не виділяється зовсім. Верхня частина твірної звичайно закруглена. Такі посудини найчастіше робилися з глини південно-понтійських родовищ і мають характерні домішки, колір та обробку матеріалу. Трапляються і лутерії з глини світлого тону, очевидно, іншого походження. Цей варіант форми вінець теж знаходить аналогії в ранньому матеріалі, проте більша їх частина належить до пізнішого часу (057-603, 067-678) та ін. Отже, можна говорити про значну сталість такого оформлення вінцевої частини лутеріїв. Їх супроводить матеріал, характерний для IV—II ст. до н. е. (гераклеїські, родоські, сінопські амфори, мегарські чаші та ін.). Цей пізніший варіант прямокутних у розрізі суцільних вінець існував протягом класичного та елліністичного періодів.

Лутерії з суцільними вінцями поділяються на ряд типів, в основу виділення яких покладено відповідність форми вінець і дна. Інші ознаки не є типотворючими.

Тип 1 — масивні плоскодонні лутерії з орнаментацією в стилі архітектурного декору (ови, астрагал тощо) (062-1504, 072-23 — АГД) та ін. (рис. 1, 6, 7). Глина червона або оранжева з темними вкрапленнями, тісто грубе з домішками. Поверхня вкрита обмазкою. Знайдено посудини з матеріалами не пізніше IV ст. до н. е.**, але, судячи з орнаменту та форм, їх слід датувати більш раннім часом — VI—V ст. до н. е. Точної аналогії таким лутеріям в археологічній літературі поки що немає, проте близька за характером орнаментация є на лутеріях VI—V ст. до н. е. і на посудинах господарського призначення цього ж часу⁵.

Тип 2 (рис. 1, 2) — лутерії з масивними вінцями, що наближаються в перерізі до трикутника, на широких низьких піддонах, з резервуаром округлої форми. Вінця відділяються на зовнішній поверхні резервуара жолобком або валиком (065-550, 073-396, 060-106, 051-936 та ін.), іноді — прикрашені рельєфною орнаментацією типу архітектурного декору (051-936). Зливи звичайно прямокутні в плані, з широкими (2 см) бочковинами, акуратно обробленим ложем, сформовані у вигляді виступу вінець. Ручки-виступи орнаментовані ретельно виконаними поперечними борозенками (065—550). Одна з посудин цього типу (060-106) може представляти собою повну форму деяких лутеріїв Боспору, інші (051-936) знаходять майже повні аналоги в боспорському матеріалі⁶. Висота посудин близько 8 см, максимальний діаметр коливається в значних межах — 30—42 см.

До цього типу належать зразки різних майстерень, про що свідчать різні глини виробів: червоно-оранжевого тону з дрібними білими

⁴ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 151, 154, рис. 1, 1—3; Sparkes В. А., Talcott L. The Athenian Agora, V. XII, part. 2. Princeton, 1970, fig. 16.

В колекції Інституту археології АН УРСР є фрагмент вінцевої частини лутерія з фрагментом зливу. Цей екземпляр з світлої жовтої глини, що має великі включення (всередині черепок коричневий), походить із Закисової Балки і належить до корінфського виробництва VI—V ст. до н. е. (МІА, вып. 103. М., 1962, с. 154).

* Ділянка АГД: Центральний квартал.

** 062-1504 — в підвалі № 7 на ділянці Е6-7 (Центральний квартал) разом з святильниками відкритого типу і дельфінчиками.

⁵ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 153, 156.

⁶ Там же, с. 151, рис. 2, 3; с. 152, рис. 3, 1.

включеннями, світлої червонуваної, жовтої з блискітками слюди. Поверхня буває вкрита обмазкою світлого тону.

Такі лутерії знаходять у шарах з матеріалами не пізніше IV ст. до н. е.* Судячи з ряду їх морфологічних ознак (масивні форми деталей, нерозчленовані загальні обриси, декор архітектурного типу) і аналогічних знахідок на Боспорі, виробництво лутеріїв цього типу належить до VI—V ст. до н. е.

Тип 3 (рис. 1, 4) — лутерії з трикутними у перерізі масивними вінцями, виділеними з зовнішнього боку мілким жолобком (на висоті 2,5 см від верхньої твірної вінець), і плоским дном, відокремленим від резервуара заглибленням. Зовнішня твірна база дна скошена і закруглена до підшви. Посудина виготовлена з сіро-жовтої глини. На одному з таких лутеріїв — сліди дії вогню**. Знайдений він у шарах IV ст. до н. е.

Тип 4 (рис. 1, 5) — низькі широкі лутерії з дещо округленими в розрізі вінцями, відділеними жолобками на зовнішній поверхні. Вони мають високі масивні піддони з увігнутою зовнішньою, вертикальною внутрішньою і горизонтальною нижньою твірною. Дно, незважаючи на масивні форми вінець і піддона, досить тонке — 0,8 см. Висота посудини 11,5, максимальний діаметр 36 см.

Лутерії здебільшого зроблені з червоно-жовтуватої глини, в якій є домішки слюди і дрібні білі включення. Глина лутеріїв нагадує матеріал амфор фасоського кола. Зовнішня поверхня резервуара покривається світлою обмазкою. На одному з екземплярів є графіто.

В Ольвії у шарах не пізніше кінця V — початку IV ст. до н. е. (071-1062, 1061 разом з амфорами, прикрашеними червоними смугами) знайдено як цілі посудини, так і фрагменти. Аналогічні лутерії відомі й в боспорському матеріалі, де вони датуються VI—V ст. до н. е.

Тип 5 (рис. 1, 14—17) — лутерії з прямокутними у розрізі вінцями, з «карнизом». Цілі екземпляри в ольвійській колекції не представлені, проте відомі в боспорському матеріалі⁷. Фрагменти з Ольвії вкриті дуже щільною кремовою обмазкою, глина містить великі домішки (073-Зак. Б. 117 та ін.). Такий склад глини властивий звичайно корінфським виробам. Можливо, до цього типу належать і лутерії малоазійського походження. Вони знайдені в шарах раннього часу.

Тип 6 (рис. 1, 10—12) представлений посудинами, що мають суцільні, прямокутні в розрізі вінця (з дещо округленим характером твірної). Цілих екземплярів в ольвійській колекції немає, але вони досить широко відомі серед лутеріїв головним чином сінопського походження IV—III ст. до н. е. До цього ж типу слід віднести фрагмент мармурового лутерія (071-324) з орнаментациєю у вигляді листка плюща (рис. 1, 22).

Отже, до групи лутеріїв з суцільними вінцями належать посудини різних центрів (Мала Азія, Іонійські острови (?), Корінф, Південне Причорномор'я), головним чином архаїчного та класичного часу.

II група. Лутерії з відігнутими вінцями (рис. 2, 3).

До цієї групи входять посудини різних центрів виробництва — в матеріалі простежено різноманітні глини, серед яких переважає сінопська і червона з дрібними вапняковими домішками (можливо, ольвійська).

Відігнуті вінчики відрізняються розмірами і деталями профілювання — наявність закраїни, жолобків, підсічення тощо. Вони являють собою відігнутий назовні під різними кутами край лутерія з тим

* Наприклад, 065-550 — на території некрополя, з лекіфами, дельфінчиками, чорнолаковими відкритими світильниками; 051-936 — у ямі № 10 з матеріалами не пізніше початку IV ст. до н. е.

** 063-1004 знайдено в будинку Е-8 з червоно- та чорнофігурною керамікою, сістчастим лекіфом, лутерієм 063-1003, фрагментами амфор IV ст. до н. е.

⁷ Зеєст И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 151, рис. 2, 2, 5.

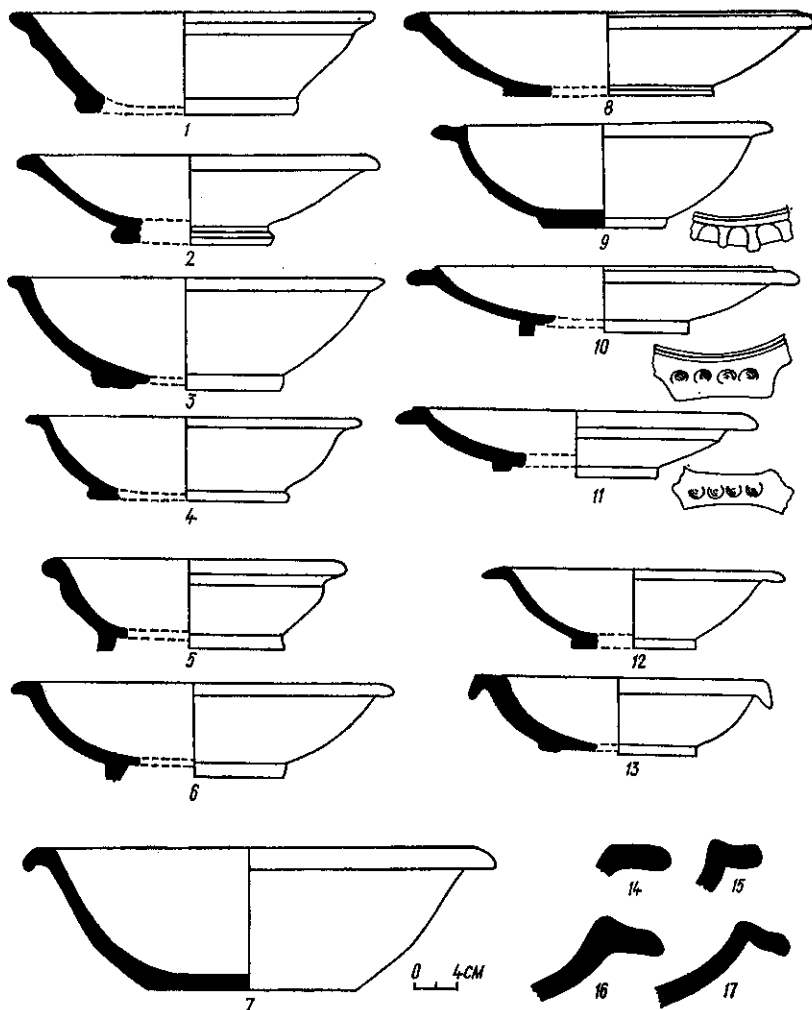

Рис. 2. Лутерії з відігнутими вінцями (1—17).

чи іншим профілюванням. Характерні головним чином для посудин елліністичного часу, хоч з'являються, мабуть, ще в IV ст. до н. е.* Проте більша частина таких вінців належить все ж до лутеріїв III—II ст. до н. е. Зокрема, серед матеріалів цього часу знайдено вінця з закраїною (068-1073, 061-139, 061-436 та ін.). Дуже характерні для кераміки III—II ст. до н. е., в тому числі ольвійської, маленькі круглі наліпи, відомі і на чашах типу лутеріїв (069-434)⁸.

Спільною ознакою відігнутих вінців є горизонтальний або ледь похилый донизу (90°, більше або менше 90°) верхній відрізок твірної, а також досить чітке відділення вінців від зовнішньої поверхні резервуара. Вторинною, але практично завжди супутньою ознакою є відносна тонкостінність лутеріїв з такими вінцями. Варіанти їх розрізняються за такими особливостями: а) відігнуті прості вінця; б) наявність «закраїни» по зовнішньому краю, що нагадує виступ для кришки

* Серед матеріалів IV ст. до н. е.—початку III ст. до н. е. знайдено такі вінця в шарах Центрального кварталу (будинок Е-19), НГЦ (068-2707, будинок НГЦ-5); зразок 067-512 знайдено на ділянці Е разом з леканою типу кераміки Західного схилу.

⁸ Кнплович Т. Н. Кераміка местного производства из раскопа И, с. 151.

на кухонному посуді; в) жолобки на верхній площині вінець; г) наявність борозенки під ними на зовнішній поверхні резервуара.

Варіант а (рис. 2, 1—4). Посудини з такими вінцями зроблено з різних глин, серед яких переважає типова сінопська. Крім того, трапляється темна, груба, коричнево-червона, з великою кількістю білих вапнякових домішок; червонувато-жовтувата глина дещо кращої якості містить значні домішки слюди. На посудинах з червоних глин спостерігається сіра або світло-жовта обмазка*.

Варіант б (рис. 2, 8—10). Вінця з «закраїною» по внутрішньому краю. «Закраїна» має різне профілювання: дещо розмиті обриси, невиразний переріз. Вона прямокутна в розрізі, чітко відокремлена від горизонтальної поверхні вінець, згладжена, м'яко переходить у горизонтальну частину вінець, має невеликий жолобок на переході та ін.

Основна маса таких посудин виготовлена з сінопської глини, яка має виразні зовнішні ознаки. Вони звичайно тонкостінні (товщина стінки — 0,7—1,3 см). Часто посудини орнаментуються характерними вдавленнями на додатково покладеному на вінця шарі глини. Наявність закраїни особливо характерна для лутеріїв III ст. до н. е., проте подібне оформлення відоме й пізніше — в II—I ст. до н. е.⁹

Варіант в, для якого характерні горизонтально відігнуті вінця з профілюванням концентричними жолобками на горизонтальній поверхні**, не представлений виробами з південнопричорноморської глини. Всі посудини зовсім іншого, можливо, ольвійського походження. Найбільше число екземплярів відноситься до варіанта відігнутих вінців без певного профілювання, підпрямокутного або еліпсоподібного перерізу. Переважає форма вінця, наближена в перерізі до еліпса, з більшою або меншою різницею в осях, серед яких є витягнуті, близькі до прямокутника, з сплющеною, іноді заглибленою верхньою площиною, інколи — з невеликим підсіченням на зовнішній поверхні.

Часто трапляються і прямокутні, в перерізі відігнуті вінця. Однак слід зауважити, що різниця між еліпсоподібними і прямокутними вінцями не завжди досить чітко визначена. Їх розміри — 1—3 см. Матеріал таких фрагментів різний: коричнева груба глина з переважно білими домішками***, червонувата з аналогічними домішками. Значна частина цих лутеріїв за характером глини може бути віднесена до сінопського виробництва.

До групи відігнутих вінців можна включити й вінця пергамських чорнолакових лутеріїв — широкі, з горизонтальною, ледь закругленою верхньою площиною і різким її відгином униз. Ці лутерії розписані рідкою глиною різними орнаментальними мотивами, дуже часті в елліністичних шарах античних міст Північного Причорномор'я. Датуються звичайно другою половиною III—II ст. до н. е.

Привертають увагу фрагменти вінця ЮЗА-60 і ЮЗА-65 (розкопки 1974 р.) з дуже тонким профілюванням. Очевидно, ці посудини за розмірами й тонкостінністю скоріше наближалися до мисок. Все ж один фрагмент — з різко відігнутими донизу вінцями знаходить більш — менш близьку аналогію в ольвійському матеріалі¹⁰.

* В колекції є кілька унікальних екземплярів, які можна зарахувати до цієї групи. Так, один з них (№ 65-1973), зроблений з сірої глини, має чітке профілювання і певний кут відгину — 90°. Другий (№ 60) відзначається глиною з великим процентом золотистих блискіток; вінця широкі з пологим жолобком на верхній твірній і плавним профілюванням підсіченням на зовнішній поверхні при переході до резервуара.

⁹ Зеєст Н. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 159, рис. 11.

** Зразки знайдені в елліністичних шарах Центрального кварталу (069-1561, 069-481, 069-476) і ділянки НГЦ (068-2727). Цей останній екземпляр знайдено в підвалі елліністичного житлового будинку НГЦ-5 з матеріалами IV—III ст. до н. е. Точних аналогій їм поки що немає.

*** Серія таких фрагментів лутеріїв походить з розкопок Ольвії 1973 р., зокрема ділянки Північний Захід (елліністичні шари).

¹⁰ Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И, табл. XXXVI, 2.

Для лутеріїв розглянутої групи характерне дно, яке простежене у двох варіантах — плоске або у вигляді піддона. Суворой відповідності форми вінець і днищ не зафіксовано (нагадаємо, що плоске дно звичайно вважається ознакою більш раннього виробництва посудини).

Форма резервуара при різних вінцях і днищах схожа, він має тільки більшу або меншу глибину, що, власне, зв'язано із стабільним характером форми лутерія взагалі.

На посудинах часто є зливи, які відрізняються ступенем і виразністю вигину ложа і боковин, розширенням зливу в плані.

Лутерії нерідко мають ручки у вигляді виступів або петельчасті. Сінопські посудини в багатьох випадках орнаментовані. Найбільш поширені наліпи з глини на вінцях, профільовані рядом півовальних ямок різної форми. Крім того, на виступах-ручках наявна подекуди орнаментация у вигляді кількох, найчастіше чотирьох, акуратних круглих вдвлень.

До лутеріїв з відігнутими вінцями слід віднести такі типи посудин.

Тип 7 (рис. 2, 1) — лутерії з вінцями перехідної форми (від суцільних до відігнутих). Він представлений кількома варіантами відповідно до особливостей вінець і дна. На зовнішній поверхні вінець трапляється орнаментация (напівовальні вдвлення на додатковому шарі глини). Посудини плоскодонні, але дно досить чітко відділяється від резервуара (063-1120, 063-130, 063-1435, 063-1439, 064-1346, 063-1003 та ін.). В одному випадку воно відокремлене (аналогічно лутерію IV—III ст. до н. е. з Ольвії з ділянки II)¹¹. Висота лутеріїв 8—10, максимальний діаметр 30—40 см.

До описаного типу належать вироби різних центрів — Сінопи, Гераклеї і, можливо, Ольвії. На деяких екземплярах є сліди дії вогню. Виявлено лутерії в шарах IV—III ст. до н. е.

Тип 8 (рис. 2, 5, 6) — посудини з різко відігнутими вінцями, на невеликих прямокутних у розрізі піддонах. Ручки у вигляді виступів бувають орнаментовані чіткими круглими ямками, що, як вважає Т. Н. Кніпович, передували півовальним вдвленням¹². Висота 6—9, максимальний діаметр 34—38 см. За складом глини основна маса таких лутеріїв сінопського походження (073-74, 072-70, 065-1285 та ін.). Знайдені вони в шарах IV—III ст. до н. е.

Тип 9 (рис. 2, 7) представлено поки що тільки одним лутерієм з сильно загнутими донизу вінцями (верхня твірна горизонтальна) і майже плоским дном. Висота 7, максимальний діаметр 30 см. Виступ вінець орнаментований рельєфними поперечними борозенками. Злив у вигляді наскрізного отвору під вінцями. Лутерій червоноглиняний, можливо, ольвійського виробництва*.

Тип 10 (рис. 2, 8—9). Вінця посудин цього типу мають «закраїну» і плоске, але чітко виділене дно. Відомі численні фрагменти і кілька цілих екземплярів. Висота їх 10, діаметр 34 см. В ряді випадків вінця орнаментовані півовальними вдвленнями. Лутерії мають розширені до зовнішнього кінця зливи з неширокими плоскими боковинами. Подібні посудини виготовляли в різних майстернях, до них належать лутерії з сінопської, червоної, коричневої та інших глин. Знайдено в шарах IV—III ст. до н. е. Можливо, тип продовжував існування і в II ст. до н. е.¹³

¹¹ Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа II, табл. XXXVI, 2.

¹² Там же, с. 152, табл. XXVII, 1, 2.

* Без паспорта, але походить з Ольвії.

¹³ Зевст И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч. с. 159, рис. 11.

057-798, 073-337, 071-1458 — виявлені в елліністичних шарах будинку Е-12 (приміщення Д); 071-1458 — з матеріалами III—II ст. до н. е., зокрема з мегарськими чашами. Слід відзначити, що така особливість вінець, як «закраїна», відома з IV по II—I ст. до н. е.

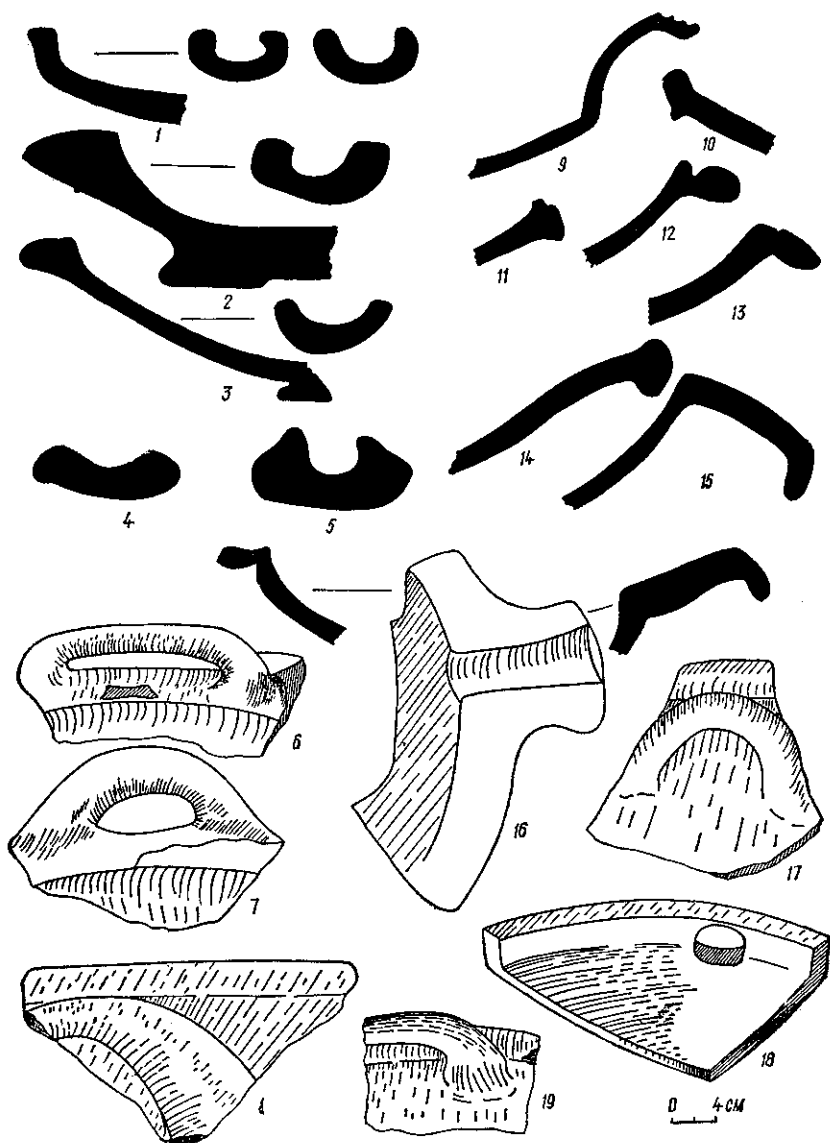

Рис. 3. Деталі лутеріїв (ручки, зливи) (1—19).

Тип 11 (рис. 2, 11) — лутерії з відігнутими вінцями та «закраїною», але дно оформлене піддоном. Ручки — виступи, орнаментовані ямками. Висота посудини 6, максимальний діаметр — 34 см. Переважають лутерії сінопського походження (072-70, 065-139).

Тип 12 (рис. 3, 9). Серед червоноглиняних посудин з відігнутими вінцями виділяються тонкостінні лутерії типу глибоких мисок (товщина стінок 0,06-0,08 см) з петельчастими ручками (068-2707, 069-481, 069-1561, 069-476), що наближаються до вертикальних стінок, поверхня вкрита білою обмазкою. Один з екземплярів має ускладнене профілювання резервуара, з ребром приблизно на середині висоти*. Петельчасті ручки розміщено безпосередньо на лінії ребра. Форма цього

* 068-2707 походить із заповнення підвалу будинку НГЦ-5.

лутерія близька до місцевих, виділених Т. Н. Кніпович¹⁴, проте описуваний екземпляр переважає їх розмірами і має дещо відмінний колір глини.

Тип 13 (рис. 3, 16). Вирізняється чітким профілюванням деталей фрагмент червоноглиняного лутерія, вкритого щільною світлою обмазкою (АГД-90, 1973 р.). Верхня площина вінець трохи заглиблена, виразно відокремлений внутрішній край. Злив широкий і короткий, з розширеними боковинами (до 2 см), заглибленим, чітко оформленим ложем і опущеним донизу зовнішнім краєм. Резервуар має округлені обриси і невелику висоту — близько 9 см. У 1973 р. знайдено три таких фрагменти на різних ділянках (АГД, Північний захід, Південний захід агори); на всіх помітні сліди дії вогню.

Увагу серед парадних посудин привертають мармурові лутерії. Хоч вони повторюють форму керамічних виробів, проте їх слід виділити в окрему групу, враховуючи особливості оформлення. В розглядуваній колекції є два екземпляри, профіль яких можна встановити. Виготовлені вони звичайно з доброго мармуру, орнаментовані рельєфами, форми резервуарів прості й лаконічні, дно плоске, вінця не виділені.

Один з таких лутеріїв під зливом прикрашено витонченим орнаментом — листом плюща, виконаним у низькому рельєфі (071-324 рис. 1, 22). Другий має орнаментований виступ-ручку, профільований аналогічно глиняним лутеріям, зокрема корінфським, але дещо спрощених обрисів (072-59)¹⁵.

Дуже важливі для загальної класифікації та визначення типу лутеріїв форми окремих частин. Тому необхідно наголосити на їх типології. Нижче розглядаються основні ознаки зливів, ручок, дна і декору.

Зливи (рис. 3, 1—5, 16, 18). За способом зчленування з вінцями їх можна поділити на дві основні групи: 1) злив є безпосереднім продовженням вінець; 2) сполучається з резервуаром отвором у стінці, розміщеним під вінцями.

Перша група поширена значно більше. Такий злив є на посудинах, що походять з усіх відомих центрів виробництва лутеріїв. Окремі екземпляри розрізняються пропорціями зливу, ступенем загнуто боковин, товщиною стінок, акуратністю обробки тощо.

Здебільшого вони бувають прямокутні або трапецієподібні в плані, розширюються до зовнішнього кінця.

Прямокутні в плані зливи звичайно виготовлені грубо, мають мілке ложе (широке, пологое або більш заглиблене, вузьке) з округленим закінченням і нечітко профільовані боковини. Розміри — 2,5—3 × 2,5 см. Найчастіше такі зливи належать сінопським посудинам, проте відомі й зразки, зроблені з глини інших центрів (червоноглиняні, можливо, місцеві).

Трапецієподібні у плані зливи мають пряме закінчення, досить глибоке ложе (до 2 см) і невеликі боковини (шириною близько 1 см). Переважно такі зливи відповідають вінцям з закраїнами (060-18, 061-985, 062-305 (сіроглиняний), 068-367 (глина з чорними дрібними домішками), 071—978). Глина найчастіше червона і сіра (місцеве виробництво?), іноді типу південнопонтійської, однак характерна сінопська глина трапляється дуже рідко. Подібні зливи характерні для елліністичного часу. До цього ж варіанту слід віднести і короткі екземпляри, які різко розширюються (069-45).

Зливи другої групи (з отвором під вінцями) досить рідкі. Отвір у більшості випадків підпрямокутний, закруглений, діаметром 2,5 см.

¹⁴ Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И, с. 151. Описані нею лутерії зроблені з коричневою або зеленою глини з дрібними білими домішками і слоюдою.

¹⁵ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 154, рис. 5.

Злив зроблений дуже акуратно, має прямокутне в плані ложе і чітко профільовані боковини (рис. 3, 18). Цей тип відомий на сінопських лутеріях з невеликими вертикальними вінцями, скоріш подібних до мисок (061-574), а також на червоноглиняних.

Окремим варіантом є масивний з дуже вузьким ложем злив, який звужується до зовнішнього кінця (069-46) *.

Необхідно зауважити, що типологічну та хронологічну класифікацію зливів провести важко. На ранніх лутеріях із суцільними вінцями вони взагалі дуже рідкі. Форма зливу посудин IV—II ст. до н. е. зазнає мало змін, які полягають у більш чи менш грубій обробці, зменшенні або збільшенні бічних частин, обробці зовнішнього краю. В елліністичний час зливи іноді прикрашалися характерними круглими маленькими наліпами¹⁶.

Ручки (рис. 3, 6—8, 17, 19) є однією з важливих деталей лутеріїв, хоч і не обов'язкових. На ранніх посудинах з масивними суцільними вінцями вони дуже рідкі. Пізніше роль ручок відіграють виступи вінець, а іноді відомі й звичайні петельчасті ручки, властиві іншим категоріям кераміки.

Ручки-виступи (рис. 4, 1—3) дуже поширені на лутеріях різних центрів. Здебільшого це прямокутні виступи вінець 3—4 см завширшки, часто орнаментовані круглими ямками або іншими рельєфами. Водночас вони є прикрасою посудини.

Виступи з ямками. Ручки являють собою неширокі прямокутні виступи (2—3 см) з округленою твірною, на верхній частині яких нанесено 4—5 округлих мілких ямок (глибина 2—3 мм). Іноді вони розміщені на відстані 2—3 мм одна від одної, іноді змикаються. Часто ямки вдавнені тільки наполовину. Поєднуються вони з відігнутими вінцями. Наявні на сінопських лутеріях (з невеликим піддоном) **. Відомі екземпляри з невеликими ямками і чіткішими їх обрисами.

Виступи з рельєфною орнаментациєю. Такі ручки часті на світлоглиняних (але не сінопських) і червоноглиняних лутеріях. Виступ невеликий, 2—3 см. Схема орнаментациї складається з широких бічних частин, між якими розміщуються вузьчі рельєфні смужки (059-2262, 063-1126, 073-275 (некрополь), 074-336 (АГД) та ін.).

Петельчасті ручки (рис. 3, 6—8, 17, 19). Вони звичайно містяться на тулубі посудин і відомі в кількох варіантах: а) петельчаста, напівкругла ручка, яка щільно прилягає до резервуара ***, б) нижча і ширша, розміщена прямо під вінцями, потім піднімається вище або щільно прилягає до них, іноді навіть переходить на їх верхню площину (бувають з невеликими круглими наліпами по центру або краю, які Т. Н. Кніпович вважає особливо характерними для елліністичної ольвійської кераміки)¹⁷; в) ручки, суцільно з'єднані з тулубом, мають вигляд рельєфної імітації (їх висота 2—3 мм) або переходять на вінця (073-29, 059-590).

Придонна частина (рис. 4, 4—8, 12—18) резервуара і оформлення дна за найбільш загальними ознаками мало змінюються з часом — дно лутеріїв буває або плоске, або у вигляді піддонів. Однак середині цих основних груп є досить істотні відмінності.

* 069-46 датується римським часом за умовами знахідки і латинським клеймом.

¹⁶ Кніпович Т. Н. Кераміка местного производства из раскопа И, с. 151.

** 065-139, 065-1285, 072-70 (берег), 061-436, 069-259, 069-1296 (в центрі однієї з ямок наскрізний отвір). Більшість цих фрагментів знайдено з елліністичним матеріалом — мегарськими чашками, посудинами з витими ручками і т. д.

*** Наявні на сінопських і червоноглиняних лутеріях — 064-960, 1958 або 1960, сп. 75.

¹⁷ Кніпович Т. Н. Кераміка местного производства из раскопа И, с. 151. На сінопських або червоноглиняних лутеріях (066-1879, 063-161); 071-623 знайдена разом з мегарськими чашками.

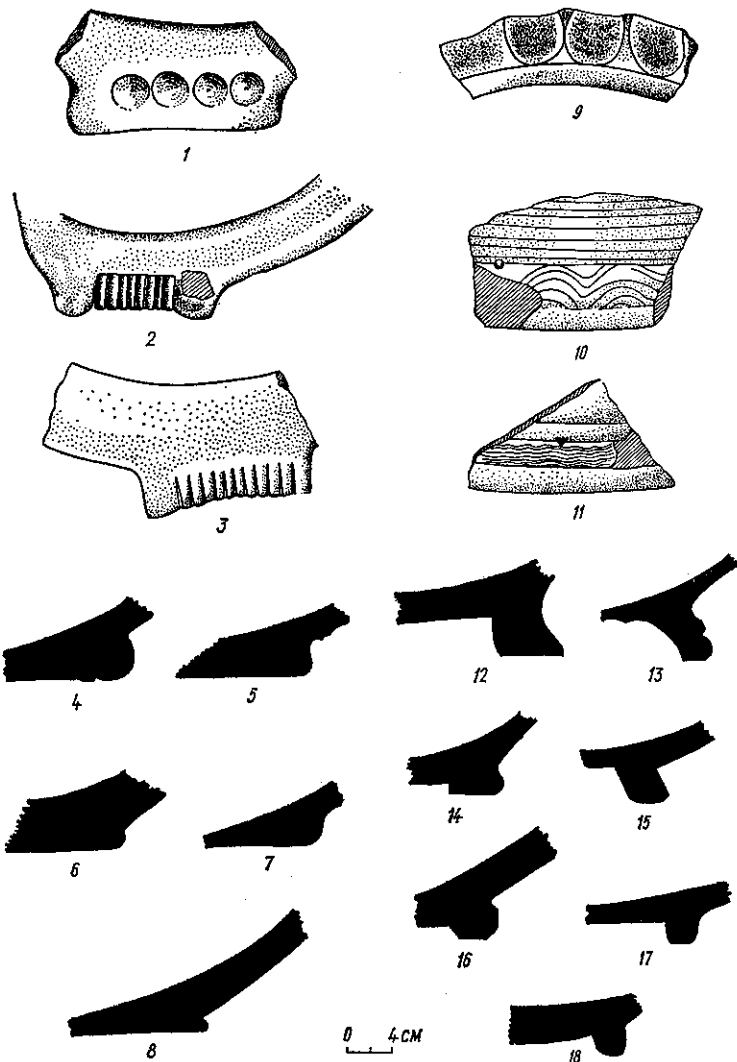

Рис. 4. Орнаментация лутеріїв. Оформлення дна лутеріїв (1—18).

Лутерії на піддонах. Останні звичайно мають кільцеву форму, оточуючи дно лутерія по його зовнішньому краю. Профілювання їх різне.

Масивні високі піддони з чіткою напівкруглою ввігнутою зовнішньою і опуклою або вертикальною внутрішньою твірною характерні для низьких широких лутеріїв з суцільними трикутними у розрізі вінцями. Висота піддона 2, ширина підшови 3 см (068-155, 069-1056, ЮЗА-074-14, ЮЗА-0-73-24 та ін.). Варіантом їх слід вважати високі масивні піддони з чітким складним профілюванням зовнішньої твірної.

Пізні піддони дуже зменшуються в розмірах (висота 1, ширина підшови 1,5 см). Розріз їх стає прямокутним або многокутним. Вони відомі на численних посудинах IV—II ст. до н. е.

Плоске оформлення дна лутеріїв властиве багатьом посудинам протягом усього періоду існування цієї категорії кераміки. Плоска частина звичайно відділяється від резервуара досить чітко виділенням перегином. Іноді в цьому місці розміщується профілювання — полічка, жолобок, валик і т. п. Підшови дна також може бути профільована концентричними жолобками. В літературі висловлюється думка, що

плоске дно становить більш ранню ознаку, особливо для сінопських лутеріїв¹⁸. Проте піддони наявні на посудинах більш ранніх груп, правда, з інших центрів.

Орнаментация лутеріїв (рис. 4, 9—11).

На лутеріях трапляється орнаментация різних типів (розпис фарбою, рельєфи тощо), проте переважають рельєфні прикраси на зовнішньому боці резервуара і на вінцях (про оздоблення ручок див. вище). Найпростішим варіантом декору є горизонтальні жолобки і валики, що оперізують резервуар лутерія на різній висоті. Розміщені вони по одному або групами.

Найбільш поширеною є орнаментация напівовальними вм'ятинами на вінцях. Її зафіксовано на лутеріях з різних глин (сінопської, червоної, світлої). Варіанти розрізняються за якістю обробки, кількістю та розмірами наліпів, відстанню між ними. Іноді орнаментована частина має вигляд невеликого виступу під вінцями (068-1427, 079-369), що відігравав, можливо, роль ручок.

Інші варіанти рельєфної орнаментации застосовуються значно рідше. Це наслідування архітектурного декору — ови, намистини (астргал) тощо, розміщені на зовнішньому боці низьких червоноглиняних лутеріїв (062-1504, 072-23, 051-936). Слід сказати, що подібної орнаментации немає на сінопських посудинах.

На мармурових лутеріях є і рослинний рельєфний орнамент — листя плюща (071-324). На світоглиняних лутеріях з суцільними вінцями відзначено хвилястий орнамент, виконаний у дуже низькому рельєфі, майже прокреслений. Є цікавий фрагмент сіроглиняної товстої стінної посудини, аналогічно прикрашений, але грубіший*.

Орнаментация розписом відома тільки на пергамських лутеріях, де по чорному лаку рідкою глиною і білою фарбою нанесено рослинні візерунки, зображення дельфінів та ін.

Дуже рідкі графіто і діпінто.

Своєрідною орнаментальною ознакою є велика червона пляма в центрі резервуара сінопських лутеріїв, походження якої — результат застосування різних температур і комбінацій окислювальних та відновних процесів під час випалу.

Описані основні групи лутеріїв (з суцільними й відігнутими вінцями) зв'язуються, найімовірніше, з двома різними еволюційними лініями: посуд першої групи — з кам'яними виробами, про що свідчить чітка округла форма резервуара, масивні суцільні, об'єднані з усією посудиною вінця, стійка, широка форма дна. Ці лутерії звичайно мають більш приземкуваті пропорції. Суцільні вінця поєднуються переважно з масивними піддонами, набагато більшими за розміром, ніж у посудин з відігнутими вінцями. Посуд другої групи походить від керамічних (або, можливо, металевих) мисок і, власне, являє собою збільшені миски. Тут часто наявні ручки, аналогічні ручкам на звичайній кухонній кераміці.

Однією з особливостей лутеріїв є відносна одноманітність виробів: з одного боку, вони мало змінюються з часом (порівняно до іншої кераміки), з другого — продукція різних центрів має ряд спільних рис. Відоме для інших категорій кераміки явище «наслідування», або випуску схожих типів посуду в різних гончарних майстернях, іноді значно віддалених одна від одної територіально, простежується і для лутеріїв.

¹⁸ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 159.

* 062-446, 071-337 знайдено з матеріалами IV—II ст. до н. е. (родоські клейма, штампована чернолакова кераміка, дельфінчики). Слід зауважити, що один екземпляр (071-357) супроводився більш ранніми знахідками (амфори з червоними смугами, дельфінчики).

Надходження імпортованих лутеріїв до Ольвії відбувалося протягом усього догетського періоду її історії. На ранньому етапі (VI—V ст. до н. е.) ці вироби постачали Корінф і Мала Азія, конкретні центри якої поки що не визначені.

Корінфські лутерії виготовлені з характерної світлої глини з дуже великими домішками і світлою кремовою обмазкою, мають масивні суцільні вінця, підкреслені «карнизом» з зовнішнього боку, округлий резервуар. Цілих посудин не знайдено. Проте, очевидно, за формою вони аналогічні відомим з пантікапейських розкопок¹⁹.

В Ольвії трапились чаші з рельєфним орнаментом²⁰. Глина цих посудин червонувата, з домішками слюди, нагадує глину амфор деяких іонійських островів (Самос, Фасос). Очевидно, з керамічним виробництвом цих центрів слід зв'язувати і ольвійські лутерії.

Необхідно відзначити, що в Ольвії не знайдено значного числа лутеріїв, які чітко датуються VI—V ст. до н. е. Однак серед них є екземпляри, що трапляються рідко. Так, не знаходять собі точних аналогій у боспорському матеріалі лутерії 062-1504 і 072-23 (АГД) — плоскодонні низькі (11—6 см) посудини з рельєфно орнаментованою зовнішньою поверхнею. Орнаментація виконана старанно, складається з поясів ов і перлин.

Таким чином, як і інші види кераміки, лутерії постачалися в Ольвію з іонійських центрів і Корінфа.

Дещо змінюється ситуація в кінці V—IV ст. до н. е. В цей час дуже поширюються лутерії з прямокутними в розрізі суцільними або відігнутими вінцями. Резервуар посудин більше нагадує миску, зменшується товщина стінок, піддони або зникають, або значно спрощуються і скорочуються в розмірах. Змінюється характер орнаментації, яка обмежується тепер рельєфним оздобленням вінець і ручок-виступів. У такому вигляді, з деякими хронологічними змінами, лутерії зберігаються до кінця елліністичного періоду²¹.

Основними центрами виробництва, які постачали лутерії у Північне Причорномор'я, стають міста Південного Причорномор'я — Сінопа і Гераклея. Гераклеїські лутерії, відомі в Пантікапеї²², в Ольвії дуже рідкі, а сінопські трапляються повсюдно в шарах IV—II ст. до н. е. Мабуть, вони починають надходити до Ольвії одночасно з черепицею і дещо раніше амфор.

Крім того, в Ольвії є лутерії, які за властивостями глини можна вважати продукцією місцевого виробництва. На такі посудини звернула увагу ще Т. М. Кніпович²³ і датувала одні з них IV—III, інші — III—II ст. до н. е., що підтверджується пізнішими знахідками. До групи місцевих виробів слід, мабуть, віднести посудини типів 7, 9, 10, 12, 13 та численні фрагменти.

Серед ольвійських лутеріїв IV—II ст. до н. е. ряд зразків поки що не знаходить собі аналогій. Можливо, частина з них, особливо сіроглиняні, теж можуть бути віднесені до місцевої продукції.

Таким чином, у VI—V ст. до н. е. в категорії лутеріїв переважають імпортовані зразки з малоазійських, іонійських центрів і Корінфа, а з IV ст. до н. е. — південнопонтійські і з'являється також продукція місцевих ольвійських майстерень.

¹⁹ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 153.

²⁰ Там же, с. 151. Один з ольвійських зразків (051-936; яма № 10 з матеріалами V—IV ст. до н. е.) дуже близько повторює пантікапейські (рис. 3, 1).

²¹ Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И, с. 151; Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 158.

²² Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 158, рис. 10.

²³ Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И, с. 151.

Місце виробництва і датування лутеріїв

№ типу	Місце виробництва, характер матеріалу	Датування, шар, супровідний матеріал
1	Невизначене. Груба червона глина, обмазка	VI — V ст. до н. е.; матеріал не пізніше IV ст. до н. е.
2	Невизначене. Червона глина з дрібними вclusions; жовта з слюдою; обмазка	VI — V ст. до н. е.; матеріал не пізніше IV ст. до н. е.
3	Невизначене. Сіро-жовта	Шари IV ст. до н. е.
4	Невизначене. Червоно-жовтувата, слюда, білі вclusions (Фасос?). Світла обмазка	VI — V ст. до н. е. Матеріал не пізніше кінця V — початку IV ст. до н. е.
5	Коринф	VI — V ст. до н. е.
6	Сінопа	Кінець IV — III ст. до н. е.
7	Сінопа, Гераклея, Ольвія	Шари IV — III ст. до н. е.
8	Сінопа	Шари IV — III ст. до н. е.
9	Ольвія (?)	IV — II ст. до н. е.
10	Сінопа; Ольвія (?). Червона, коричнева та інші глини	Шари IV — III ст. до н. е. Можливо, до II ст. до н. е. — знайдені з мегарськими чашками
11	Сінопа	III ст. до н. е.
12	Ольвія (?); червоноглиняні	III — II ст. до н. е.
13	Ольвія (?); червоноглиняні	III ст. до н. е.

Н. А. ЛЕЯПУНСКАЯ

Лутерии из Ольвии

Резюме

Одной из широко распространенных категорий античной керамики являются так называемые лутерии — сосуды хозяйственного, иногда парадного назначения, служившие для различных омовений и особенно характерные для греческой эпохи. В статье предлагается их типологическая и хронологическая систематизация, выявляется происхождение основных форм. Импортные лутерии поступают в Ольвию с VI в. до н. э. из разных районов — Коринф, Малая Азия, позднее — Южное Причерноморье. Массовое местное производство этих сосудов относится к IV—III вв. до н. э.

Е. В. ЯКОВЕНКО

Нові досягнення боспорознавства і проблема скіфів Східного Криму *

Роботи експедиції Інституту археології АН УРСР по трасі Північно-Кримського каналу в 60-х роках дали можливість зібрати і узагальнити конкретний матеріал з історії місцевого населення Керченського півострова в V—III ст. до н. е.¹ Було доведено, що у степовій частині Східного Криму в цей період жили осілі скіфські племена, які займалися землеробством, скотарством, вели торгівлю з боспорянами, що здійснювалася у формі товарного обміну, і перебували під безпосереднім впливом античних міст-колоній².

* Стаття є розширеним варіантом доповіді, прочитаної на засіданні скіфської секції на Сесії Інституту археології АН СРСР у квітні 1975 р. в Києві.

¹ Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова В. Н. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма.— Древности Восточного Крыма, Киев, 1970.

² Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1974.